

УДК 368.914

**Фисун І.В.***кандидат економічних наук,  
доцент кафедри фінансів та банківської справи  
Полтавського університету економіки і торгівлі***Яремченко Л.М.***кандидат економічних наук,  
старший викладач кафедри фінансів та банківської справи  
Полтавського університету економіки і торгівлі***Яріш О.В.***кандидат економічних наук,  
доцент кафедри фінансів та банківської справи  
Полтавського університету економіки і торгівлі*

## ФАКТОРИ РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ: МАТЕМАТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

У статті визначено низку проблем демографічного, економічного та політичного характеру, що гальмують проведення пенсійної реформи в Україні, та обґрунтовано необхідність розвитку вітчизняної системи недержавного пенсійного страхування. Дослідження проведено на основі порівняльного аналізу основних показників пенсійного забезпечення в Україні та зарубіжних країнах. Здійснено порівняльну характеристику діяльності учасників вітчизняної системи недержавного пенсійного забезпечення (банків, недержавних пенсійних фондів та компаній зі страхування життя).

**Ключові слова:** пенсійне забезпечення, пенсійний вік, недержавне пенсійне страхування, пенсійні внески, фактори розвитку.

### **Фисун И.В., Яремченко Л.М., Яриш О.В. ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ НЕГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕНСИОННОГО СТРАХОВАНИЯ В УКРАИНЕ: МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ**

В статье определен ряд проблем демографического, экономического и политического характера, которые тормозят проведение пенсионной реформы в Украине, и обоснована необходимость развития отечественной системы негосударственного пенсионного страхования. Исследование проведено на основе сравнительного анализа основных показателей пенсионного обеспечения в Украине и зарубежных странах. Осуществлена сравнительная характеристика деятельности участников отечественной системы негосударственного пенсионного обеспечения (банков, негосударственных пенсионных фондов и компаний по страхованию жизни).

**Ключевые слова:** пенсионное обеспечение, пенсионный возраст, негосударственное пенсионное страхование, пенсионные взносы, факторы развития.

### **Fysun I.V., Yaremchenko L.M., Yarish O.V. FACTORS OF NON-STATE PENSION INSURANCE IN UKRAINE: MATHEMATICAL SUBSTANTIATION**

The article identified a number of problems of demographic, economic and political nature that hamper the pension reform in Ukraine and the necessity of development of the national system of , non-state pension insurance. The study was conducted based on a comparative analysis of the main indicators of pension provision in Ukraine and foreign countries. The comparative characteristic of members of the national system of non-state pensions (banks, pension funds and life insurance companies offering pension schemes).

**Keywords:** pension provision, retirement age, non-state pension insurance, pension contributions, factors of development.

**Постановка проблеми.** В умовах демографічної кризи і старіння населення проблема системи пенсійного забезпечення громадян є актуальною для України. Незважаючи на заходи держави зі здійснення пенсійної реформи, сучасна пенсійна система України, започаткована на початку 2004 року, не функціонує повною мірою. Адже, по-суті, загальнообов'язкове державне пенсійне забезпечення, як солідарне, так і накопичувальне, не в змозі вирішити соціальні проблеми країни, пов'язані із пенсійним забезпеченням громадян. З огляду на це одним із головних завдань реформування пенсійної системи України є формування ефективного недержавного пенсійного забезпечення та створення умов функціонування всіх його складників, одним з яких є недержавне пенсійне страхування. А тому сьогодні актуальним є дослідження проблем та факторів розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питанням розвитку недержавного пенсійного забезпечення присвятили свої праці вітчизняні науковці та практики, такі як Є. Голда, М. Денисенко, В. Кабанов, Г. Кулина, Р. Пікус, О. Ткач, Д. Третяк, К. Фесенко та інші. Водночас недостатньо науково обґрунтова-

ними залишаються питання визначення факторів розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні.

**Метою статті** є виявлення проблем пенсійного забезпечення та обґрунтування можливості використання математичних методів для виявлення факторів розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Сьогодні в Україні здійснюється пенсійна реформа, заходами якої передбачено зменшення кількості пільгових пенсій, підвищення стимулів до праці в легальному секторі економіки, інвестування коштів фондів загальнодержавного пенсійного забезпечення у виробничий сектор, забезпечення створення нових робочих місць. Метою пенсійної реформи є суттєве зростання надходжень до Пенсійного фонду України за рахунок внесків громадян, що працюють, та, як наслідок, збільшення розмірів пенсійних виплат.

Проте проведення пенсійної реформи в нашій країні супроводжується низкою проблем демографічного, політичного та економічного характеру, що гальмують розвиток загальнодержавного пенсійного забезпечення.

До таких проблем, зокрема, належить стійка тенденція до зменшення чисельності населення України останніми роками. Так, відповідно до даних Державної служби статистики України у 2012 році порівняно з 2011 роком вона зменшилась на 144,9 тис. осіб, у 2013 році порівняно із попереднім роком – на 80,6 тис. осіб. У 2014 році чисельність населення України зменшилась порівняно з 2013 роком на 144,0 тис. осіб, а у 2015 році проти 2014 року – на 178,0 тис. осіб [1].

Крім того, в Україні спостерігається постійне зменшення кількості населення, що працює. Зокрема, згідно з даними Державної служби зайнятості України кількість зайнятого населення в Україні за підсумками 2014 року становила 18,1 млн. осіб, що на 1,2 млн. осіб менше від показників 2013 року, у 2015 році – 16,52 млн. осіб, а на кінець першого кварталу 2016 року – 15,428 млн. осіб. Крім того, у 2015 році кількість зареєстрованих пенсіонерів у Пенсійному фонді України перевищила кількість осіб, які легально працювали та сплачували страхові внески, і становила близько 13,5 млн. пенсіонерів проти 13 млн. громадян, що легально працюють [2; 3; 4].

При цьому щорічне зростання кількості пенсіонерів у країні зумовлює неспроможність Пенсійного фонду України збільшувати рівень пенсійних виплат.

Зважаючи на те, що бюджет Пенсійного фонду України щороку стає більш дефіцитним, у країні було здійснено додаткові заходи реформування пенсійної системи, що включили у себе поступове підвищення пенсійного віку та мінімального страхового стажу, необхідного для призначення пенсії, а також введення обмежень для певних категорій пенсіонерів.

Проте аналіз рівня пенсійного забезпечення громадян України за період 2003–2015 років свідчить, що він є занадто низьким. Так, за цей період найбільші темпи зростання пенсійних виплат в Україні спостерігалися у 2005 та 2008 роках – 73,5% та 62,2% відповідно. А з 2008 року середній рівень пенсій громадян України зростав, але дуже повільними темпами [5].

Проблема старіння населення, що виявляється у збільшенні частки осіб похилого віку та свідчить про погіршення демографічної ситуації, властива не тільки Україні. Солідарна пенсійна система сьогодні є неефективною в більшості економічно розвинених країн, що зумовило реформування їх пенсійних систем ще наприкінці ХХ століття. Основними заходами такого реформування стали підвищення пенсійного віку та перехід на трирівневу систему пенсійного забезпечення, що дало змогу громадянам цих країн

із досягненням непрацездатного віку отримувати виплати з державних пенсійних фондів та з власних пенсійних накопичень. При цьому одним із показників державного пенсійного забезпечення є коефіцієнт заміщення як величина, що показує, скільки грошей у вигляді пенсії порівняно з середньою зарплатою в країні отримує людина.

У таблиці 1 представлені показники пенсійного забезпечення в окремих країнах світу.

Дані таблиці 1 свідчать, що в економічно розвинених країнах, незважаючи на досить високий рівень розміру середньої пенсії та значний коефіцієнт заміщення, вже досить тривалий час відбувається розвиток систем недержавного пенсійного забезпечення, що дає змогу подбати про фінансове забезпечення майбутніх поколінь громадян непрацездатного віку.

Проведені дослідження свідчать, що натеper найкращого розвитку система недержавного пенсійного забезпечення досягла у Великобританії, де державна середня пенсія за віком є найменшою серед економічно розвинених країн, а коефіцієнт заміщення коливається на рівні 21–87%. Це спонукає населення, що працює, підвищувати свій рівень пенсійного забезпечення, накопичуючи кошти у приватних пенсійних фондах та за допомогою індивідуальних пенсійних програм. Зокрема, сума щорічних внесків у приватні пенсійні фонди Великобританії становить 37 млрд фунтів стерлінгів, а їхні активи досягають 640 млрд фунтів стерлінгів. Річні внески в індивідуальні пенсійні накопичення становлять 15 млрд фунтів стерлінгів, активи досягають 190 млрд фунтів стерлінгів. Таким чином, щорічні внески в систему недержавного пенсійного забезпечення Великобританії становлять 52 млрд фунтів стерлінгів, що в півтора рази перевищує суму пенсійних коштів, котра щорічно виплачується в державній системі пенсійного забезпечення країни і становить 35 млрд фунтів стерлінгів [9].

В Україні середня пенсія за віком є дуже малою порівняно з економічно розвиненими країнами [10]. На рисунку 1 представлений середній розмір пенсійної виплати в регіонах України станом на кінець I півріччя 2016 року.

Так, у 18 регіонах України середній розмір пенсійної виплати був нижчим за середній розмір пенсійної виплати по Україні (1703,43 грн.) станом на кінець I півріччя 2016 року, у 2 регіонах був практично на рівні середнього показника і лише у 5 регіонах – перевищував середній показник по Україні. При цьому у м. Києві середній розмір пенсійної виплати перевищував середній показник по Україні у 1,4 раза (рис. 1).

Таблиця 1

## Пенсійний вік, коефіцієнт заміщення та середня пенсія за віком у країнах світу

Країна	Рік введення трирівневої пенсійної системи	Рік виходу на пенсію	Сумарний коефіцієнт заміщення (перший та другий рівні), %	Середня пенсія за віком на початок 2016 р., у дол. США
США	1975	67	60	1336
Швейцарія	1982	65 – чоловіки 64 – жінки	60	9180
Великобританія	1988	65 – чоловіки 60 – жінки	21–87	833
Німеччина	1992	65	75	1145
Франція	1993	60	69	1142
Швеція	1999	61	70	1055
Польща	1999	65 – чоловіки 60 – жінки	48	413
Україна	2004	60 – чоловіки 55 – жінки	43	63

Джерело: складено за даними [6; 7; 8; 9]

Зважаючи на низький рівень пенсійних виплат для більшості громадян, у сучасних умовах в Україні виникає необхідність формування ефективної системи недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень.

Відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [11] система недержавного пенсійного забезпечення становить третій рівень пенсійної системи країни і здійснюється недержавними пенсійними фондами, страховими компаніями зі страхування життя та банківськими установами, що мають право на відкриття пенсійних депозитних рахунків для здійснення індивідуальних пенсійних накопичень. Кожен із фінансових інститутів (недержавні пенсійні фонди, страхові компанії та банки) має переваги і недоліки та займає певну частку на ринку послуг недержавного пенсійного забезпечення [3; 12].

Банківські пенсійні рахунки є досить вигідними для громадян, проте нестабільність функціонування вітчизняної банківської системи не сприяє розвитку цього інструменту недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Крім того, практично неможливо

оцінити обсяги пенсійних заощаджень у банках, оскільки вони підлягають єдиному обліку разом з іншими депозитними рахунками.

З огляду на кризовий характер економіки України правомірно відзначити, що на діяльності банків фінансові кризи позначаються негативно, а для недержавних пенсійних фондів та страхових компаній вони практично непомітні. З огляду на це для накопичення і зберігання коштів громадян більш надійними є страхові компанії та недержавні пенсійні фонди, ніж банки.

У таблиці 2 представлені показники діяльності недержавних пенсійних фондів та компаній зі страхування життя в Україні у I півріччі 2016 року.

Дані таблиці 2 свідчать про те, що у досліджуваній період лише 7 страховиків із 45 компаній зі страхування життя здійснювали добровільне страхування додаткової пенсії. Водночас кількість недержавних пенсійних фондів в Україні становила 66. При цьому основні показники діяльності страховиків (кількість застрахованих, активи, пенсійні виплати та пенсійні внески) значно перевищували показники діяльності недержавних пенсійних фондів. Такі дані свідчать про те, що страховики володіють набагато більшим капіталом порівняно з недержавними пен-

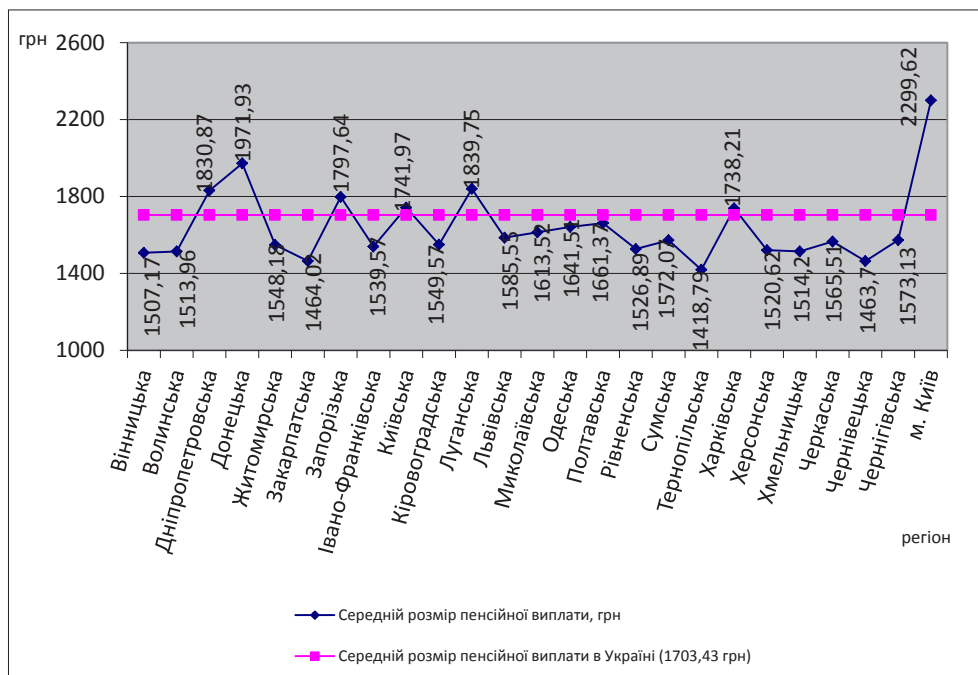


Рис. 1. Середній розмір пенсійної виплати в регіонах України станом на кінець I півріччя 2016 р., грн.

Джерело: [5]

Таблиця 2

Показники діяльності недержавних пенсійних фондів та компаній зі страхування життя в Україні за I півріччя 2016 р., млн. грн.

Показник	Недержавні пенсійні фонди	Компанії зі страхування життя, що здійснювали пенсійне страхування
Кількість, шт.	66	7
Кількість учасників (застрахованих) фізичних осіб, осіб	2300	7900
Загальна вартість активів, млн. грн.	2000,3	6055,8
Пенсійні внески, млн. грн.	2,2	10,7
Пенсійні виплати, млн. грн.	0,58	3,8

Джерело: складено за даними [13, 14]

сійними фондами, а отже, є більш фінансово надійними для клієнтів.

Крім того, перевагою страхових компаній є те, що вони одночасно з накопичувальною пенсійною програмою можуть забезпечити громадянам страховий захист у разі хвороби чи втрати тимчасової чи постійної працездатності та інших ризиків. Такі послуги громадянам не можуть надавати банки та недержавні пенсійні фонди.

У таблиці 3 представлено рейтинг страховиків, що здійснювали пенсійне страхування у I півріччі 2016 року.

З метою вироблення рекомендацій для покращення розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні необхідним є виявлення основних факторів, що на нього впливають.

Виходячи з того, що під час здійснення пенсійних накопичень виконується ошадна функція, правомірно припустити, що найбільший вплив на розвиток недержавного пенсійного забезпечення має рівень середньої заробітної плати в окремих регіонах України. Крім того, вважаємо, що система недержавного пенсійного страхування формується під впливом кількості населення в кожному регіоні та кількості суб'єктів підприємництва.

У таблиці 4 наведені статистичні показники за окремими регіонами України та дані результатів опитування провідних фахівців вітчизняних страховиків зі страхування життя щодо приблизного розподілу зібраних страхових премій з пенсійного страхування в регіонах України у першому півріччі 2016 року.

Закономірним є визначення рівня кореляційної залежності між вищезазначеними факторами та

результативним показником, яким є обсяг зібраних премій із пенсійного страхування.

Позначимо обсяг зібраних премій з пенсійного страхування  $Y$ . Взаємодія результуючого показника ( $Y$ ) з факторними ознаками ( $x_1, x_2, \dots, x_n$ ) традиційно описується рівнянням лінійної багатofакторної регресії, що визначається за формулою 1:

$$Y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n \quad (1)$$

де  $Y$  – результативна ознака-функція;

$a_0, a_1, a_2, \dots, a_n$  – параметри рівняння, що підлягають визначенню;

$x_1, x_2, \dots, x_n$  – факторні ознаки.

У процесі виявлення кореляційно-регресійних зв'язків між результативним показником та факторними величинами було розраховано коефіцієнт множинної регресії, коефіцієнт детермінації, стандартну помилку,  $t$ -критерій Стьюдента, та перевірено модель на мультиколінеарність.

Для перетворення кількісної характеристики тисноти лінійного зв'язку між двома випадковими у якісну може бути використана шкала Чеддока: до 0,3 – практично відсутній; 0,31–0,5 – слабкий; 0,51–0,7 – помітний; 0,71–0,9 – сильний; 0,91–0,99 – дуже сильний.

Зведені дані кореляційно-регресійного аналізу представлені в таблиці 5.

За результатами кореляційно-регресійного аналізу коефіцієнт множинної регресії у трьохфакторній моделі  $R = 0,953577$  вказує на те, що якість моделі є високою, а зв'язок між результативним показником та факторними показниками є щільним. Коефіцієнт детермінації  $R^2 = 0,814309$  свідчить, що кількість

Таблиця 3

#### Рейтинг страхових компаній України, що здійснювали пенсійне страхування у I півріччі 2016 р.

Страхова компанія	Страхові премії з пенсійного страхування тис. грн.	Страхові премії за всіма видами страхування тис. грн.	Частка пенсійного страхування в загальному обсязі страхових премій, %
ПрАТ «СК «Ейгон Лайф Україна»	4421,0	70 865,0	6,2
ТДВ «СК «Іллічівська»	2515,4	8461,5	29,7
ПрАТ «УАСК «Аска-життя»	1395,0	76 214,0	1,8
АТ «СК «ТАС»	849,0	126 111,0	0,7
ПрАТ «СК «ПЗУ Україна страхування життя»	670,6	109 498,2	0,6
ПАТ «СК «Блакитний поліс»	471,8	1398,4	33,7
ПрАТ «СК «Теком-Життя»	367,1	872,2	42,1
Всього по ринку	10 689,9	1 312 800,0	0,8

Джерело: складено за даними [15; 16]

Таблиця 4

#### Статистичні показники регіонів України у I півріччі 2016 р. \*

Регіон	Чисельність населення, тис. осіб	Кількість об'єктів у ЄДРПОУ, шт.	Середня місячна заробітна плата, грн.	Обсяг зібраних премій з пенсійного страхування, тис. грн.
Північний (Київська обл., Сумська обл., Чернігівська обл., Житомирська обл., м. Київ)	1606,7	26 233	5393,2	1924,2
Західний (Вінницька обл., Закарпатська обл., Львівська обл., Хмельницька обл., Рівненська обл., Чернівецька обл., Тернопільська обл., Івано-Франківська обл., Волинська обл.)	1359,5	25 687	4435,4	2031,1
Південний (Запорізька обл., Одеська обл., Херсонська обл. Миколаївська обл.)	1464,9	51 283	4910,3	2138,0
Східний (Харківська обл., Луганська обл., Донецька обл.)	3055,9	64 060	5083,0	2351,7
Центральний (Полтавська обл., Дніпропетровська обл., Кіровоградська обл., Черкаська обл.)	1721,6	42527	4579,0	2244,9

Джерело: складено за даними [1; 15]

Таблиця 5

## Зведені дані кореляційно-регресійного аналізу

Факторні показники	Результативний показник	Визначення тісноти зв'язку (у відповідності до якісної оцінки тісноти зв'язку за шкалою Чеддока)
	Обсяг зібраних премій з пенсійного страхування, тис. грн., (Y)	
Чисельність населення, тис. осіб (x1)	$Y = 1803,485 + 0,182x1$ $R = 0,553966$ $R^2 = 0,405288$	Якість моделі висока, зв'язок прямий, слабкий
Кількість об'єктів у ЄДРПОУ, шт (x2)	$Y = 1756,686 + 0,009x2$ $R = 0,786406$ $R^2 = 0,715208$	Якість моделі висока, зв'язок прямий, сильний
Середня заробітна плата, грн (x3)	$Y = 2257,066 - 0,085x3$ $R = 0,038331$ $R^2 = 0,282224$	Якість моделі висока, зв'язок зворот- ний, практично відсутній
Трьохфакторна модель		
$Y = 2596,142 + 0,097x1 + 0,006x2 - 0,188x3$ $R = 0,953577$ $R^2 = 0,814309$		Якість моделі висока, зв'язок прямий, сильний

Джерело: авторська розробка

премій з пенсійного страхування на 81,4% залежить від обраних факторів. Важливим є те, що розмір середньої заробітної плати суттєво не впливає на обсяг зібраних премій із пенсійного страхування. Це свідчить про те, що на розвиток недержавного пенсійного страхування в Україні впливає низка перешкод, не пов'язаних із доходами населення. Зокрема, до таких перешкод варто віднести недовіру населення до фінансових інститутів, зумовлену фінансовою нестабільністю в банківській системі, відсутність зацікавленості більшості роботодавців у поліпшенні соціального пакету працівників шляхом фінансування недержавних пенсійних програм, низький рівень кваліфікації страхових посередників і працівників страхових компаній та роз'яснювальної роботи щодо змісту та ролі недержавного пенсійного страхування у суспільстві.

**Висновки.** Зважаючи на повільні темпи пенсійної реформи та неефективність вітчизняної загальнодержавної пенсійної системи, в сучасних умовах в Україні виникає необхідність розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення, одним із важливих складників якої є недержавне пенсійне страхування. Проведений кореляційно-регресійний аналіз факторів впливу на розвиток недержавного пенсійного страхування засвідчив несуттєвий вплив на нього розміру середньої заробітної плати в регіонах країни. А отже, доцільним є припущення, що розвиток недержавного пенсійного страхування в Україні зазнає впливу низки перешкод, не пов'язаних із доходами населення, основними з яких є недостатня обізнаність та недовіра населення до фінансових інститутів в умовах політичної та економічної нестабільності в країні.

**БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:**

- Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- В Україні збільшилося співвідношення між кількістю пенсіонерів та кількістю працюючих [Електронний ресурс] // Преса України. – Режим доступу: <http://uaipress.info/uk/news/show/94870>
- Денисенко М. Недержавне пенсійне забезпечення / М. Денисенко, В. Кабанов, О. Ткач, К. Фесенко // Ринок цінних паперів. Вісник Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку. – 2011. – № 7. – 420 с.
- Третяк Д.Д. Суперечності розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні / Д.Д. Третяк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – № 1(154). – С. 89–93.
- Офіційний сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.pfu.gov.ua](http://www.pfu.gov.ua)
- Коефіцієнт заміщення та середня пенсія за віком у країнах світу / Відкритий недержавний пенсійний фонд «Соціально-альтернативний стандарт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pf.kinto.com/ukr/pf/social.html>
- Коли виходять на пенсію в різних країнах світу / Інформаційний портал ОГО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ogo.ua/articles/view/2016-07-04/77419.html>
- Німецька пенсія – це добре, а хороша пенсія – ще краще / Новини України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kordon.com.ua/news-russia/6771-nmecka-pensya-ce-dobre-a-horoshya-pensya-sche-krasche.html>
- Пенсійна система Великої Британії / Інформаційний портал Bankchart [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.bankchart.com.ua/finansoviy\\_gid/pensiya/statti/velika\\_britaniya\\_pensiynoyu\\_sistemoyu](http://www.bankchart.com.ua/finansoviy_gid/pensiya/statti/velika_britaniya_pensiynoyu_sistemoyu)
- Пікус Р.В. Місце страхування життя у процесі трансформації індивідуальних заощаджень в інвестиції / Р.В. Пікус, К.О. Бражко // Економіка та держава. – 2015. – №4. – С. 111–116.
- Про недержавне пенсійне забезпечення: Закону України від 09.07.2003 № 1057-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>
- Кулина Г.М. Сучасні тенденції розвитку страхування життя у світі / Г.М. Кулина // Економічний аналіз. – 2014. – Т.5. – № 2. – С. 64–70.
- Безбідна старість: які вигоди і ризики несуть українцям недержавні пенсійні фонди / Інформаційний портал о личних інвестиціях и финансах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://investfunds.ua/news/bezbdna-starst-yak-vigodi-riziki-nesut-ukrancyam-nederzhavn-pensjn-fondi-otpcapital-136983/>
- Голда Є.С. Сучасний стан та перспективи розвитку недержавних пенсійних фондів в Україні / Є.С. Голда // Вісник східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2013. – № 16(205). – С. 104–107.
- Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nfp.gov.ua>
- Рейтинг компаній зі страхування життя за I півріччя 2016 року / Фориншурер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forinsurer.com/ratings/life/16/6/73>